

۱۱۵۷ پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ

سرشناسه:	اخباری، محسن، ۱۳۵۹ -
عنوان و نام پدیدآور:	درآمدی بر مکاتب فلسفی معاصر غرب: آگزیستانسیالیسم / محسن اخباری.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری:	۳۴۴ ص.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۴۲۹-۰۴۸-۷
وضعیت فهرست نویسی:	فیبیا
یادداشت:	کتابنامه: ص. ۳۲۷ - ۳۴۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.
عنوان دیگر:	آگزیستانسیالیسم.
موضوع:	آگزیستانسیالیسم
موضوع:	Existentialism
موضوع:	پدیده‌شناسی
موضوع:	Phenomenology
شناسه افزوده:	جامعه المصطفی ﷺ العالمية.
رده بندی کنگره:	مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
رده بندی دیویی:	۱۳۹۵ د۳۴ الف/۱۹ ب۸
شماره کتابشناسی ملی:	۱۴۲/۷۸ ۴۲۵۸۶۰۲

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

درآمدی بر مکاتب فلسفی معاصر غرب: آگزیستانسیالیسم

مؤلف: محسن اخباری

چاپ اول: ۱۳۹۵ اش / ۱۴۳۷ اق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۱۶۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۳۰۰ نسخه

مراکز پخش

ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸

تلفن: ۰۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵ - ۹ / ۰۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵ (داخلی/۱۰۵)

ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه، تلفن: ۰۲۵ - ۳۲۱۳۳۱۰۶

ایران، قم، مجتمع ناشران، طبقه سوم واحد ۳۰۸، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۴۰۲

pub.miu.ac.ir miup@pub.miu.ac.ir https://telegram.me/pub_almostafa

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: مرتضی محمدعلی نژاد شانی
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: محمدباقر شکر
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی

درآمدی بر مکاتب فلسفی معاصر غرب اگزستانسیالیسم

محسن اخباری

مرکز بین المللی
ترجمه و نشر
المصطفی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرفات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

«جامعة المصطفیٰ علیه السلام العالمیة» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی صلی الله علیه و آله و سلم «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفیٰ علیه السلام» را تأسیس کرده است.

در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفیٰ علیه السلام

فهرست

مقدمه.....	۱۱
۱. کلیاتی از فلسفه اگزیستانس.....	۱۷
معنای لغوی و اصطلاحی واژه اگزیستانس.....	۱۷
تعریف اگزیستانسیالیسم (فلسفه وجودی).....	۲۰
فلسفه وجودی خداانگاران و ملحدانه.....	۲۴
فلسفه وجودی و پدیدارشناسی.....	۳۱
۲. وجوه تمایز فلسفه اگزیستانس از مکاتب فلسفی دیگر.....	۴۱
تجربه‌گرایی.....	۴۱
انسان‌گرایی.....	۴۳
فلسفه وجودی و ایده‌آلیسم.....	۴۹
فلسفه اگزیستانس و پراگماتیسم.....	۵۳
نیست‌انگاری و فلسفه وجودی.....	۵۴
۳. زمینه‌های علمی، تاریخی و فلسفی تأثیرگذار در فلسفه‌های اگزیستانس.....	۵۹
بخش اول: زمینه‌های علمی و تاریخی.....	۵۹
۱. پیش از دوران جدید.....	۵۹
۳. فلسفه دوران باستان.....	۶۳
۴. تأثیر آموزه‌های مسیحیت.....	۶۹
۵. دوران جدید.....	۷۹

- بخش دوم: زمینه‌های فلسفی..... ۸۴
۱. فلسفه بلز پاسکال..... ۸۴
 ۲. رنه دکارت و فرانسیس بیکن..... ۸۶
 ۳. باروخ اسپینوزا..... ۸۸
 ۴. ایمانوئل کانت و دیوید هیوم..... ۸۹
 ۵. رماتیسیسم و فلسفه اگزیستانس..... ۹۴
 ۶. هگل..... ۹۶
 ۷. تأثیر نیچه در فلسفه‌های اگزیستانس..... ۹۹
- الف) مراحل اندیشه نیچه..... ۱۰۰
 - ب) نقد فرهنگ..... ۱۰۰
 - ج) اخلاق..... ۱۰۶
 - د) مرگ خدا..... ۱۱۰
 - ه) هیچ‌انگاری..... ۱۱۳
 - و) خواست قدرت (اراده معطوف به قدرت، اراده به‌سوی قدرت)..... ۱۱۴
 - ز) ابرمرد..... ۱۱۶
 - ح) بازگشت جاویدان..... ۱۱۸
۴. رابطه فلسفه اگزیستانس با هنر، ادبیات و روان‌شناسی..... ۱۲۱
 - فلسفه‌های اگزیستانس، هنر و ادبیات..... ۱۲۱
 - فلسفه‌های اگزیستانس و روان‌شناسی..... ۱۲۵
 ۵. درون‌مایه‌های مشترک فیلسوفان اگزیستانس..... ۱۲۹
- بخش اول: روش و رویکرد فلسفی..... ۱۲۹
۱. مخالفت با مسائل انتزاعی فلسفه..... ۱۲۹
 ۲. آغاز از انسان و احوال او..... ۱۳۲
 ۳. تمایز قائل شدن میان حقیقت شخصی و حقیقت عینی..... ۱۳۳
 ۴. ضد عقل‌باوری و نظام‌گریزی..... ۱۳۴
 ۵. ضدتاریخی بودن..... ۱۳۵
 ۶. سبک بیان..... ۱۳۵
 ۷. مسئله جهان خارج..... ۱۳۶
 ۸. تجربه وجودی..... ۱۳۸

۱۳۹	بخش دوم: مسائل مشترک فلسفی.....
۱۳۹	۱. توجه به فردیت انسان.....
۱۴۳	الف) فرد و توده.....
۱۴۷	ب) فرد و دیگری.....
۱۵۴	ج) فردیت و بیگانگی.....
۱۵۶	د) فردیت و مفهوم اصالت.....
۱۶۰	ه) امکان ناضرور.....
۱۶۱	۲. درون‌ماندگاری.....
۱۶۲	۳. آزادی.....
۱۷۱	۴. بودن - در- موقعیت و تعالی و استعلا.....
۱۷۲	۵. وضعیت.....
۱۷۳	۶. تصمیم و انتخاب.....
۱۷۵	۷. مسئولیت.....
۱۷۶	۸. دلهره.....
۱۷۷	۹. موقعیت‌های مرزی.....
۱۷۸	۱۰. گراف بودن جهان.....
۱۸۰	بخش سوم: نقدهایی بر مسائل مشترک و فلسفی اگزیستانسیالیسم.....
۱۸۰	۱. تفرّد انسانی.....
۱۸۳	۲. درون‌ماندگاری.....
۱۸۳	۳. آزادی.....
۱۸۸	۴. موقعیت‌های مرزی.....
۱۸۸	بخش چهارم: نقدهایی کلی بر فلسفه‌های اگزیستانس.....
	بخش پنجم: برخی شباهت‌ها و تفاوت‌های فلسفه‌های اگزیستانس با فلسفه
۱۹۴	متعالیه ملاصدرا.....
۲۱۵	۶. مروری بر سرگذشت و فلسفه پنج فیلسوف اصلی اگزیستانسیالیسم.....
۲۱۵	سورن کرکگور.....
۲۱۵	۱. مروری بر سرگذشت.....
۲۲۱	۲. آثار.....
۲۲۲	۳. عقاید و اندیشه‌های فلسفی.....

۲۲۲	الف) انتقاد از فلسفه هگل.....
۲۲۵	ب) نقد کلیسای مسیحی.....
۲۲۸	ج) هستی.....
۲۲۹	د) تنهایی.....
۲۳۲	ه) مراتب سه‌گانه هستی انسان.....
۲۴۵	و) دلهره.....
۲۴۷	گابریل مارسل.....
۲۴۷	۱. مروری بر سرگذشت.....
۲۴۹	۲. اندیشه‌های فلسفی.....
۲۵۰	الف) مسئله و راز.....
۲۵۲	ب) تفکر اولیه و ثانویه.....
۲۵۴	ج) بودن و داشتن.....
۲۵۶	کارل یاسپرس.....
۲۵۶	۱. مروری بر سرگذشت.....
۲۶۱	۲. عقاید و اندیشه‌ها.....
۲۶۱	الف) مفهوم انسان در فلسفه یاسپرس.....
۲۶۲	ب) سه نحوه وجود در فلسفه یاسپرس.....
۲۶۲	یکم: شناخت علمی.....
۲۶۵	دوم: اگزیستانس.....
۲۷۱	سوم: رمز.....
۲۷۲	ج) امور احاطی یا فراگیر.....
۲۷۴	د) تاریخ.....
۲۷۴	ژان پل سارتر.....
۲۷۴	۱. مروری بر سرگذشت.....
۲۷۵	۲. ارتباط سارتر با سیمون دوبوار.....
۲۷۶	۳. سهم دیگران در فلسفه سارتر.....
۲۷۸	۴. عقاید و اندیشه‌های فلسفی.....
۲۷۸	الف) اگزیستانسیالیسم.....
۲۸۰	ب) وجودشناسی پدیدارشناسانه.....

۲۸۴	ج) خدا و انسان‌گرایی در اندیشه سارتر
۲۸۹	د) آزادی و مسئولیت
۲۹۴	مارتین هایدگر
۲۹۴	۱. مروری بر سرگذشت
۲۹۵	۲. عقاید و اندیشه‌های فلسفی
۳۰۱	الف) تحلیل دازاین در فلسفه هایدگر
۳۰۱	یکم. ویژگی‌های دازاین از دیدگاه هایدگر
۳۰۳	دوم. تحلیل «در - جهان - بودن» دازاین از دیدگاه هایدگر
۳۰۴	- مرحله اول: معنای «بودن - در» جهان
۳۰۴	- مرحله دوم: معنای «جهان» از نظر هایدگر
۳۰۶	- مرحله سوم: کیستی و هویت دازاین
۳۰۷	۳. «دلواپسی» ویژگی بنیادین وجود دازاین
۳۰۸	۴. در «آنجا» بودن دازاین
۳۰۹	۵. حیث زمان‌مندی دازاین
۳۱۴	هرمنوتیک هایدگر
۳۱۶	۱. میراث هایدگر
۳۱۸	۲. اصطلاح‌شناسی فلسفه هایدگر
۳۲۷	کتابنامه
۳۳۴	منابع انگلیسی
۳۳۴	منابع برای مطالعه بیشتر
۳۳۴	۱. منابع عمومی در مورد فلسفه‌های اگزیستانس
۳۳۵	۲. منابع در مورد فیلسوفان اگزیستانس

مقدمه

تاریخ تفکر فلسفی در غرب، سرآغاز دقیقی ندارد و می‌توان گفت که با تفکر فیلسوفان اولیه یونانی ملقب به پیش‌سقراطیان آغاز شده و با فیلسوفان بزرگی همچون سقراط، افلاطون و ارسطو ادامه یافته و در هر دوره تاریخی، مکتبی خاص را با طرز تفکری منحصر به خود شکل داده است. چنین فرایندی در دوران معاصر نیز به وسیله فیلسوفان بزرگی دنبال شد و آنچه امروزه با عنوان فلسفه‌های معاصر با آن مواجه هستیم، پدید آورد. اصطلاح فلسفه معاصر، به اندیشه‌ها و عقایدی اطلاق می‌شود که از اواسط نیمه دوم قرن نوزدهم تا پایان قرن بیستم در کشورهای اروپا، کانادا و آمریکای شمالی رواج داشته و تحت تأثیر وضعیت علمی و اجتماعی دنیای معاصر قرار گرفته است و از لحاظ نوع اندیشه‌ها، مقابل یک‌دیگر تقسیم‌بندی می‌شوند. البته این مسئله، گردآوری و ثبت اندیشه‌های این مکاتب را دشوار می‌کند؛ زیرا در این دوره، اوضاع اجتماعی حاکم در اروپا و آمریکا بسیار پراکنده و متنوع است؛ برای نمونه، رشد صنعت، تجارت و اقتصاد، همچنین وقوع دو جنگ جهانی در نیمه اول قرن بیستم و نفی الهیات در عصر جدید که به نفی

مابعدالطبیعه در دوران معاصر انجامید، موجب پراکندگی و تا حدودی بی‌سامانی فلسفه معاصر شد؛ به طوری که بسیاری از متفکران معاصر اروپا در تعریف «وجود» تجدیدنظر کردند و به جای واژه آلمانی «sein»، انگلیسی «bing» و فرانسوی «eter» که معنی هستی می‌دهند، صورت‌های گوناگون واژه «existence» را به کار بردند که به کلی معنی آن غیر از وجود یا هستی است و شاید نتوان با کلمات فارسی ترجمه درستی برای آن بیان نمود.

به طور کلی از جمله ویژگی‌های مشترک میان مکاتب معاصر، می‌توان به نفی مابعدالطبیعه - که از آن به بحران مابعدالطبیعه تعبیر می‌شود - همچنین بازنگری در فلسفه‌ها و مکاتب پیشین و آفرینش مفاهیمی جدید اشاره کرد که با مفاهیم موجود در فلسفه کلاسیک همچون ذاتی، ضروری اولی، بدیهی، فطری، عقلانی و... تفاوت دارند و یا در صورت استفاده، از معنای خاص خود برخوردارند. البته ورود اندیشمندان علوم دیگر، از جمله ریاضی، فیزیک، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و... در تفکر فلسفی و یا به کارگیری روش و مبانی فلسفی در این علوم، به تنوع در اندیشه‌های فلسفی معاصر می‌افزود. در واقع، مخالفت فلسفه جدید با اندیشه اسکولاستیک در سده‌های میانه و اصول آن - از جمله پلورالیسم (کثرت‌گرایی)، پرسونالیسم (شخص‌گرایی)، فهم یک‌پارچه واقعیت، تفکر خدامدارانه و مهم‌تر از همه، تحلیل تفصیلی منطقی مسائل منفرد - و طرح اصولی همچون مکانیسم و ذهن‌گرایی (سوژکتیویسم) سبب شد تا در دوران معاصر، فلسفه به جای هستی‌شناسی، به نوعی انسان‌شناسی بدل شود و جامعه‌شناسی با مذاق فلسفی و اندیشیدن در مبانی هنر، دین، اقتصاد، سیاست و... جای هستی‌شناسی فلسفه متعارف را بگیرد. این نحوه تفکر، در مکاتبی همچون

پراگماتیسم (عمل‌گرایی)، پوزیتیویسم منطقی (اثبات‌گرایی) و فلسفه تحلیلی، فلسفه‌های نوکانتی، پدیدارشناسی و اگزیستانسیالیسم تبیین می‌شود.^۱

اصطلاح اگزیستانسیالیسم در زبان فارسی، به فلسفه وجودی (اصالت وجود) وجود‌گرایی و فلسفه هستی ترجمه شده است؛ اما تعریفی که بیانگر تمام اندیشه‌های فیلسوفان این مکتب باشد، کاری دشوار است. به‌طور کلی می‌توان گفت این اصطلاح به دیدگاه‌های فیلسوفان مشخصی از اواخر سده نوزدهم و اوایل قرن بیستم اطلاق می‌شود که با وجود تفاوت‌های مکتبی عمیق، در این باور مشترک‌اند که اندیشیدن فلسفی، با موضوع انسان آغاز می‌شود و به هستی انسان، بیش از هر مسئله‌ای توجه دارد. این فلسفه معتقد است که فلسفه‌های قدیم و حتی بیشتر فلسفه‌های جدید، به مسائلی مانند معرفت و چگونگی پیدایش آن، وجود اشیای مستقل از شخص یا وجود بخشیدن ادراک شخص به اشیا و نیز به خود وجود در حالت انتزاعی پرداخته و از موضوع مهم بحث، یعنی مشخص بودن انسان واقعی غفلت کرده‌اند؛ درحالی‌که اگزیستانسیالیسم بیشتر به آزادی انسان در انتخاب توجه دارد و به او مسئولیت می‌بخشد تا خالق افعال و سازنده مسیر زندگی خویش باشد.

بنابراین اساس فلسفه اگزیستانسیالیسم بر این مبنا استوار است که هستی موجودات دو جنبه دارد: ماهیت و وجود. انسان، نخست به جهان پا می‌نهد و سپس برای تشخیص خویش، تلاش را آغاز می‌کند. سپس فلسفه‌پردازی، به‌طور کامل از موجودی آغاز می‌شود که به وجود خویش آگاه است و این آگاهی وجودی، انسان را از راه انتخاب‌گری فردی،

۱. منوچهر صانعی دره بیدی، مبانی اندیشه‌های فلسفی، صص ۲۴۱ و ۲۴۲ و ا. م بوخنسکی، فلسفه معاصر اروپایی، ص ۲.

شخصی و ذهنی، در موقعیتی برای شکل‌گیری ماهیت قرار می‌دهد. به عبارت دیگر، انسان پیش از تلاش برای رسیدن به ماهیت شخصی، از راه انتخاب، فقط ماهیتی کلی دارد و در امور انتزاعی و کلی، با سایر هم‌جنسان خود مشترک است؛ اما وقتی به سبب خودآگاهی، بر ماهیت خود تأثیر می‌گذارد و وجهه‌ای مشخص می‌یابد، به مرحله وجود می‌رسد. به این ترتیب، پرسش اساسی اگزیستانسیالیسم این است که کدام‌یک از دو جنبه ماهیت و وجود، بر دیگری مقدم است؟

تا قرن نوزدهم، فلسفه بر تقدم ماهیت تأکید داشت؛ اما فلسفه اگزیستانس، وجود را بر ماهیت مقدم می‌داند. گرچه هستی ابتدا از گذار ماهیت به موجودیت رسیده، اما انسان قاعده مستثنای این اصل است؛ یعنی ابتدا موجودیت انسان پا به هستی می‌گذارد و سپس در مسیر تاریخ و زندگی خود، ماهیت خویش را می‌سازد. همه ویژگی‌های مثبت و منفی، مانند کینه، عشق، بزرگواری و کمال، ساخته موجود انسان است و «خود» به خود ماهیت می‌بخشد.

این مکتب، از عقاید «کی یرکگارد» فیلسوف دانمارکی نشئت گرفت و به دو شاخه خداانگارانه و الحادی تقسیم شد. وی به همراه «کارل یاسپرس» و «گابریل مارسل»، از مهم‌ترین نمایندگان شاخه مسیحی و خداانگارانه به‌شمار می‌روند که معتقدند بشر فقط به اتکای خداوند از کشمکش‌ها و نارضایتی‌های درونی آزاد می‌شود؛ اما «ژان پل سارتر» و تا اندازه‌ای هایدگر (اگر بتوان دیدگاه‌های او را به این گروه ربط داد) به شاخه الحادی وابسته و معتقدند که ابتدا بشر وجود می‌یابد، متوجه خود می‌شود، در جهان سر برمی‌کشد و سپس خود را می‌شناسد؛ یعنی ماهیت خود را خودش تعیین و تثبیت می‌کند.

برخلاف اگزیستانسیالیسم، فلسفه‌های رایج هیچ ارتباطی با مسائلی ندارند که انسان عملاً در زندگی با آنها روبه‌روست. در فلسفه اگزیستانس، مسائل واقعی فلسفی عبارت‌اند از:

- مقصود اصلی حیات انسان چیست؟

- چه معنایی می‌توان به هستی انسان داد؟

- غایت و هدف رویدادهای انسانی، مانند دلتنگی و احساس

پوچی چیست؟

به‌طورکلی، پرسش از معنا و حقیقت وجود، چستی انسانیت، زندگی و جهان که همه با آن درگیرند، نزد عقل و فلسفه سنتی بی‌معناست؛ زیرا عقل از راه‌یابی به معنای آن ناتوان است و نمی‌تواند پاسخگو باشد؛ بنابراین انسان نمی‌تواند از راه عقل، به شناخت یقینی برسد. از طرفی تجربه حسی و آگاهی تاریخی ما نیز، همواره تغییر می‌کند. پس انسان بودن، یعنی زیستن در گرفتاری، ترس و اضطراب.

به‌طور کلی، بخشی از وجود انسان، حیوانی و بخشی عقلانی است و این تعارض، حل‌شدنی نیست؛ از این‌رو عقل نمی‌تواند راهنمای ما باشد. اگزیستانسیالیست‌های الهی معتقدند تنها راه نجات انسان از این نادانی، شناسایی وضع و حالت غم‌انگیزی است. که در آن گرفتار شده. سپس با اطاعت محض - نه به‌وسیله عقل و منطق، بلکه با نور ایمان - از آن خارج شود. اما پرسش اساسی اگزیستانسیالیست‌های الحادی این است که انسان چگونه باید در این عالم نامعقول و بی‌معنا زندگی کند؟ از نظر آنان، انسان با دنیایی توضیح‌ناپذیر روبه‌روست. جهان پیرامون ما، سرشت انسان و گوهر هستی به‌گونه‌ای است که آشوب درونی و اضطراب را برمی‌انگیزد. بنابراین، چون فلسفه‌های سنتی و حتی تحلیلی، به مسائل واقعی بشر کاری

ندارند، بیهوده هستند. فلاسفه اگزیستانس، برای تبیین و حل این مسائل، به نوبه خود در حیات فکری و عقلی معاصر، بسیار تأثیر گذاشته‌اند. از هم پاشیدن و فروریختن اروپا پس از جنگ‌های جهانی، این عقیده را در همگان ایجاد کرد که اندیشه‌ها و ارزش‌های مبتنی بر عقل و منطق، در زندگی آنان بی‌اعتبار و بی‌معناست. اوج این اندیشه‌های اگزیستانسیالیستی را می‌توان در اثر بزرگ مارتین هایدگر، به نام وجود و زمان یافت.

با توجه به اهمیت و جایگاه فلسفه اگزیستانس در تاریخ فلسفه معاصر غرب، تلاش کرده‌ایم ضمن بررسی زمینه‌ها و فلسفه‌های تأثیرگذار، و تفاوت‌ها و شباهت‌های این فلسفه‌ها با فلسفه‌های معاصر دیگر و نیز مبانی مشترک میان این فیلسوفان، به تبیین اندیشه‌های پنج فیلسوف اصلی اگزیستانسیالیست پردازیم.

امید است که این نوشتار، برای دانش‌پژوهان سودمند باشد و صاحب‌نظران و خوانندگان عزیز، نویسنده را از نکته‌های مفید و مؤثر در راستای بهبود اثر، محروم نفرمایند.

در پایان، مراتب قدردانی خود را از همه سرورانی که در مراحل تدوین، ارزیابی، ویرایش و انتشار این اثر، با حمایت‌های خالصانه خود بر این جانب منت نهادند، به‌ویژه جناب آقای حجت‌الاسلام شیواپور که از یادداشت‌های ایشان بهره‌مند شدم و همچنین مسئولان و کارکنان محترم پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ و مسئول محترم پژوهشکده علوم اسلامی اعلام نموده، از خداوند بلندمرتبه می‌خواهم که این تلاش متواضعانه را به فضل و رحمت بی‌کران خود بپذیرد و توشه راه آخرت‌مان قرار دهد.

محسن اخباری